

ISBN - 978-81-925854-4-4

A Two Day National Seminar
On
**CONTEMPORARY MAHARASHTRA
(1960 - Onwards)
MOVEMENTS AND APPROACHES**

**Proceeding of
UGC Sponsored National Seminar**

**Jointly Organized by
Department of History,
Miraj Mahavidyalaya, Miraj
and
Shivaji Vidyapeeth Itihas Parishad**

Edited by :
Mr. Shridhar Shinde
Assi. Prof. Miraj Mahavidyalaya, Miraj

November 2014

गणेश रत्ना अ.

**CONTEMPORARY MAHARASHTRA :
(1960 - Onwards)
MOVEMENTS AND APPROACHES**

Proceeding of

UGC Sponsored National Seminar Jointly Organized
by Department of History, Miraj Mahavidyalaya, Miraj
and Shivaji Vidyapith Itihas Parishad

Editor

Mr. Shridhar Shinde

Assi. Prof. Miraj Mahavidyalaya, Miraj

Co-Editor

Dr. Mrs. Suvarna Patil

Assi. Prof. Miraj Mahavidyalaya, Miraj

November - 2014

University Grants Commission (UGC) Sponsored
Department of History, Miraj Mahavidyalaya Miraj
in association with Shivaji Vidyapith Itihas Parishad

**CONTEMPORARY MAHARASHTRA : (1960-Onwards)
MOVEMENTS AND APPROACHES**
15th and 16th March-2014

Chief Guest of Inauguration Ceremony
Dr. Sadanand More,
Pune University

Chairperson of Inauguration Ceremony
Hon. Prof. Sharad Patil,
Ex. M.L.A., M.L.C.

Chairperson of Seminar
Hon. Prin. Dr. Ankush Belvatkar

Chairperson of Valedictory Function
Prin. Dr. T. S. Patil
Chairman B.O.S. History, S. U. Kolhapur

Resource Persons :
Adv. Govind Pansare - Kolhapur
Prof. Pratima Pardesi - Pune
Dr. Achyut Mane - Nipani - Karnataka
Dr. Arun Bhosale - Kolhapur
Dr. Baburao Gurav - Tasgaon
Adv. Chiman Lokur - Miraj
Prof. S. A. Patil - Director Yashwant Shikshan Sanstha, Sangli

Chairpersons of Technical Sessions
Dr. Niranjan Kulkarni, Dr. Anil Mane, Dr. M. G. Jadhav, Dr. S. P. Shinde,
Dr. J. Y. Bhosale, Dr. Mrs. Arati Chougule, Prof. Vasant Dhere,
Dr. Bharathbhushan Mali, Dr. Smt. Sharmila Sabale, Dr. S. M. Gavade,
Dr. Vikas Kadam.

Principal
Dr. C. T. Karande

Convener
Prof. Shridhar Shinde

Organizing Committee
Dr. Mrs. S. P. Patil, Dr. S. B. Gaikwad,
Prof. M. V. Patil, All Head & Faculty Members.

ISBN-978-81-925854-4-4

CONTEMPORARY MAHARASHTRA : (1960 - Onwards)
MOVEMENTS AND APPROACHES

समकालीन महाराष्ट्र : (१९६० ते सधास्थिती) चळवळी आणि प्रवाह

ISBN-978-81-925854-4-4

Editor : Prof. Shridhar Shinde

Co-Editor : Dr. Mrs. Suvarna Patil

All Rights reserved with the publisher.

Reproduction of any of the parts of the content is rest with the copyright holder.

Publisher : Dr. C. T. Karande

Principal, Miraj Mahavidyalaya, Miraj

Printer : Chougule Printers, Sangli

Nov.- 2014

This Souvenir is published with the financial assistance from
University Grant Commission (UGC) New Delhi.

For private circulation only.

The College and Shivaji Vidyapith Itihas Parishad do not necessarily share the views
expressed in the content of the proceeding.

Shot on Realme 2

५१. प्रा.बी. एस. मिणचेकर

आर्टस कॉर्मर्स कॉलेज, कासेगाव

प्रबोधनकार ठाकरे यांचे अस्पृश्यता

१८५

निवारण कार्य

५२. डॉ. बी. पी. चव्हाण

न्यू कॉलेज, कोल्हापूर

भटक्या बेलदार समाजातील

१८९

५३. प्रा. चंद्रकांत शिवराम गिरी

चंद्राबाई शेंडुरे कॉलेज, हुपरी

परिवर्तनाची चळवळ

१९२

५४. डॉ. सदाशिव मारुती गावडे

मुंधोजी महाविद्यालय, फलटण

आदिवासी सांस्कृतिक चळवळ

१९६

५५. प्रा. अनिल शिवाजी टिके

एस. बी. आर. कॉलेज, म्हसवड

आदिवासी समाजाचे स्वातंत्र्य

१९६

५६. प्रा. वर्षा वसंत पाटील

श्रीमती राजमती नेमगोंडा पाटील

चळवळीतील योगदान

१९८

कन्या महाविद्यालय, सांगली

आदिवासी चळवळ

२००

५७. डॉ. निरंजन कुलकर्णी

श्री. आण्णासाहेब डांगे महाविद्यालय,

सातवाहनकालीन कोल्हापूरच्या

२०४

५८. सचिन कोऱेकर

हातकण्णगले

विकासामधील तिच्या लाभक्षेत्राचे योगदान

२०८

आणि प्रा. धिरंज शिंदे

डी. के. ए. एस. सी. कॉलेज इचलकरंजी

शोषीतांच्या चळवळीचे झुजार अग्रणी

२०८

५९. प्रा. गौतम काटकर

कला व वाणिज्य महाविद्यालय, सातारा

काप्रोड गोविंदराव पानसरे

२०८

६०. प्रा. भरतेश्वर पाटील,

श्रीमती कस्तुरबाई वॉलचंद

विद्रोही सांस्कृतिक चळवळ : एक अभ्यास

२१२

प्रा. विद्या कुरडे,

कॉलेज, सांगली

कोल्हापूर जिल्ह्यातील ग्राचीन

२१७

६१. डॉ. एस. पी. शिंदे

छ. शिवाजी कॉलेज, सातारा

जैन मंदिरांचा अभ्यास

२१७

६२. डॉ. व्ही. एच. निवाळकर

ए. आर. बुला महिला वरिष्ठ

सोलापूर किल्ल्याचे ऐतिहासिक महत्त्व

२२४

६३. डॉ. गौतम ढाले

महाविद्यालय, सोलापूर

पेशवेकालीन परगणे सोलापुरातील

२२८

६४. डॉ. सौ. आर. व्ही खोत

श्रीमती जी. के. जी. कन्या महाविद्यालय

सामाजिक जीवन : एक दृष्टिक्षेप

२३२

६५. प्रा. डी. एन. विराजदार

जयर्सिंगपूर

धर्मानंद कोसंबी यांचा मार्क्सवादी

२३२

६६. डॉ. शिवाजी वाघमोडे

एन. डी. पाटील नाईट कॉलेज, सांगली

दृष्टिकोन आणि इतिहास

२३४

६७. डॉ. एम. व्ही. जाघव

किसनवीर महाविद्यालय, वार्ड

लेखन : एक ऐतिहासिक आढावा

२३४

भारत महाविद्यालय, जेऊर

विजयी मराठाकार श्रीपतराव शिंदे

२३४

यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय हलकर्णी

सत्यशोधक समाजासाठी दिलेले योगदान

२३४

Environmental &

२३४

Ecological Movements in

२३४

Maharashtra

मध्युगीन खानदेशमधील पंथसंप्रदाय

२४०

पंढरपूर नगरीतील जीवनदायी संस्थांचे

२४५

सामाजिक चळवळीतील योगदान

गोष्टी नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत.

चौथा विभाग - यामध्ये राजे, जमिनदार व शिक्षण घेतलेले इ. खानदानी आदिवासींचा समावेश होतो यांनी आपल्या प्राचीन संस्कृतीचा त्याग केलेला नाही. तरी या लोकांवर हिंदू धर्माचे बरेच संस्कार झालेले आहेत.¹

आदिवासी संस्कृती -

आदिवासीच्या भाषेतच नव्हे, तर त्यांच्या आचार-विचारात ही भरपूर विविधता आढळते. आदिवासीच्या संस्कृतीची घडण अगदी साधी आहे. जे काही विनामूल्य या सुलभतेने मिळेल त्यावर ते आपल्या चालीरीती, हो समजा, उत्सव-समारंभ भागवून घेतात. प्रत्येक आदिवासी जमातीला आपली अशी स्वतंत्र भाषा आहे. लोककथा, दैवतकथा यांच्या आधारे त्यांचे जीवन व्यवहार नियमित होतात. त्यांना गाण्याचा विलक्षण शोक असतो. त्यांच्या नृत्य गीतांचा उगम निसर्गाच्या शक्तीना संतुष्ट करण्यासाठी झाला आहे. निसर्ग शक्तीना संतुष्ट केल्याने शेतातील पीक-पाणी चांगले येते व शिकार चांगली मिळते अशी समजूत आहे. जन्मापासून ते मृत्युपर्यंत सर्व संस्कारामध्ये त्याच्या नृत्यांचे आयोजन असते. सण उत्सव या प्रसंगी ते बेहोष होऊन नाचतात. त्यांची सर्व नृत्ये ही संमिश्र स्वरूपाची असतात. आदिवासीच्या जीवनात नृत्य व गीत वगळल्यास ते जीवन निरागस व भकास ठरते. असे ते मानतात: निसर्गाच्या सान्निध्यात राहत असल्यामुळे जंगलातून मिळणारी साधन सामग्री व आपले कौशलय वापरून निरानिराळी साधने, उपयुक्त वस्तू कलाकृती ते तयार करतात आणि स्वतंत्र स्वच्छंदी जीवनाची त्यांना उपजत आवड असते. त्यांच्या मध्ये स्त्री-पुरुषाच्या वागण्या -बोलण्यात आनंद व उत्साह ओसंडून चाललेला दिसत असला तरी तिथे कुठे काही अशिलतेचा मागमूस सापडत नाही. सर्वजण अत्यंत निःसकोच वृत्तीने कळेपणाने वावरत असतात.

आदिवासी लोक (वारली जमात) मनुष्याच्या क्षणभुंगर जीवनाचे वर्णन करतात,

उदा.

लाखेची काया जाय तावून ₹५

भाजीचा माडा जाय कोमून ₹५

पुनवेचा चांदा जाय मावलून ₹५

काच्या धडा जाय फुटून ₹५

काच्या घड्याच काही तरी दिस

काच्या दादा तुझा काही नाही दिस

लाखेचे भांडे वितळून जाते, भाजीचे रोपटे, कोमेजून जाते,

पौर्णिमेचा चंद्र मावळता, कचे मडके फुटून जाते. भाजके मडके काही दिवस तरी टिकते पण कच्च्या मानवा, तुझी मात्र फार दिवस शाश्वति नाही रे बाबा!

जन्म -

आदिवासी जमातीमध्ये मुलगी जन्मास आल्यास चौथ्या दिवशी व मुलगा जन्मास आल्यास पांचव्या दिवशी 'झोळी बांधणे' कार्यक्रम असतो. झोळी बांधणे म्हणजे पाचवी पुजेचा कार्यक्रम ही झोळी सुईन बांधत असते. तेव्हा आपल्या पाडत्यातील अगर वस्तीवरील सर्व स्त्रीया एकत्र येतात आणि मुलास झोळीत ठेवल्यानंतर एक गीत म्हणतात उदा.

"सरकारा दरबार बिहजा, नौका (भिऊ नकोस)

पाटील कारभान्या बिहजा नौकां

रानीच्या सावंजा बिहजा नोको,

अंसनी बाहरला त पबून जा,

ना बापानसी बाहरला त धावतूच ये...

"मोठे पणी मुलाने सरकारी अधिकारी, इतर कुणा लोकांना, भूताखेतांना भिऊन वागायचे काही कारण नाही. आईने बोलावले तर पबून जा आणि बापाने तर धावत ये असा अर्थ आहे."

लग्न -

आदिवासी समाजात लग्नकार्यास महत्वाचे स्थान आहे. अविवाहीत स्त्री-पुरुषांना सामाजिक जीवनात महत्वाची स्थान नसते म्हणून कोणत्याही परिस्थितीत लग्न झाले पाहिजे असा लोकांचा कटाक्ष असतो. लग्न कार्यात देवक/देवकार्य महत्वाचे मानले जाते. देवक कार्यात ढाक (विशिष्ट वाघ) वाजवून गाणी म्हटली जातात. ढाक हे वाघ माडी आणि पॉटरीच्यामध्ये पकडून वाजविले जाते त्यावेळी भगताबाईची गाणी म्हणतात-

पहिले नमन चांद सुर्याला रं ५५

दुसरे नमन माता-पिता घरतुरीला रं ५५

तिसरे नमन तारांगांा रं ५५

चौथे नमन गणपतीला रं ५५

पाचवे नमन मारवतीला रं ५५

सहावे नमन बालगोपाळा रं ५५

देवक कार्यात खंडोबाचे जागरण यालाही महत्वाचे स्थान आहे.^{१३}

खंडोबाचे गुणगाण करणारे हे एक कवन

जेजुर गडा नवलाख पायरी रं ५५

जेजुर गडा नवलाख पायरी रं ५५

भंडार उधळतो देवळाच्या पायरी

समया लावल्या दिवळ्या घरोघरी रंड्स
वन्हाडाची गाणी -

आदिवासी जमातील मुलीच्या घरी लग्न होत असते तेव्हा
नवरा मुलगा पायीपायी किंवा बैलगाडीतून मुलीच्या गावात पोहोचतो
तेव्हा त्याचे गावशीचे जवळ पूजन करतात त्याच ठिकाणी वन्हाड
बसण्याची व्यवस्था केली जाते. त्यावेळी मुलांकडील वन्हाडी
खीया 'आम्ही बसले खताळीला खताळीला' अशी गाणी म्हणतात.
गाण्यात नवरी मुलाकडील लोकांना खिजवण्यासाठी खीया खोचक
प्रश्न विचारतात व टोमणे ही मारतात तेव्हा त्या म्हणतात

मध्य बापाना मला दिल गंड्स दिल गंड्स

मला कळीत नही केला गंड्स केला गंड्स

बाप कस्यांला लोभी झाला गंड्स घराना इचा मोट्ठा गंड्स

भावाचा भाऊ महा गंड्स बाई डांगनीचा राजा गंड्स १३

लग्नातील गाणी -

आदिवासी समाजात प्रत्येक धार्मिक विधीच्या प्रारंभी
नारनदेवाचे पूजन करतात. ^{१४} या प्रसंगी 'धवलेती' नावाची पुरोहीत
खी म्हणते नारनदेव हा प्रमुख देव स्वतःच्या लग्नासाठी सर्वांना
बोलावित आहे त्यावेळी ती गाणे म्हणते -

नारनदेव चालंता जा आला हो

कमरभर रेशमी शोला हो

रेशमी टोपी माथी भरून आला हो

देवा धरशी काठी घेतली हो

हाथी काठी घेत आलो हो - ^{१५}

हळद लावणे -

हळद लावते घेळी व प्रत्येक लग्नाच्या प्रसंगी जी गाणी
म्हटली जातात त्यात गंभीर अर्थ नाही.

कणसरीची गाणी -

आदिवासी जमातीमधील वारली ही जमात शेतातील मुख्य
पिक काढून मळणी प्रसंगी जी गाणी म्हटली जातात त्यांत कणसरीचे
महत्व वर्णिलेलं असते. अनेक पिढ्या पासून वारली शेतकरी
अशी गाणी म्हणतात. कणसरीला ते माता म्हणून संबोधितात.
त्यांच्या गाण्यातून तिचा ते 'आया' म्हणून उल्लेख करतात. ही
गाणी म्हणणारा भगत 'धांधली' नावाचे एक वाद्य वाजवतो. ते
दुधी भोपळ्याचे असते वारल्यात हे एकत्र तंतूवाद्य प्रचारात आहे.
भगत हे वाद्य दोन्ही हातानी छातीवर धरती आणि तारावर बोटे
फिरवून त्यातून सूर काढतो. ^{१६}

आदिवासी समाजात हिंदूसमाजाप्रमाणे दिवाळी, शिमगा,
नवरात्र, पोळा, अकिती (अक्षय तृतीया) हे सण साजरे करतात.

या सणाबरोबरच निरनिराळ्या गाव देवाच्या या
भरवितात. यात्राना त्यांच्या दृष्टीने फार महत्व आहे.

दिवाळी -

(वसुबारम-गायदिवाळी) या दिवशी गाईची पूजा केली.
प्रथम गायीस अंघोळ घालतात व नंतर गायीची गाणी म्हणता
उदा. - वन्या गायी तुझी शिंगा जसी महादेवीची लिंगा
वन्यागायी तुझं काम जंस नागोलीच पानं
वन्यागायी तुझं डोळ जस लोणीयाचे गोळ^{१७}
वन्यागायी तुझ नाक जसं पंढरीचा माप. ^{१८}

गायीवासरांना ओवाळताना, तर कधी आदिवाशी मुलं गुं
राखते वेळी अशी अनेक गाणी म्हणतात.

शिमगा -

फाल्युन महिन्यातील हा महत्वाचा सण म्हणजे होळी. ह्या
दिवाशी लोक आपल्या संस्कृतीचे जतन करण्यासाठी हा सण
साजरा करतात. होळीचा सण पाच दिवस चालतो. आदि री
लोक रात्रभर जागरणासाठी होळी शेजारी लेझीम, डुकराच्या
शिकाराचा नाच, असे खेळ करतात. तर तरुण मुली बारवनाच
करतात व गाणी म्हणतात. ^{१९} मुली नाचताना वर्तुवळकृती फिरावे
लागते त्यांचे गाणे -

अंगणात नाचे मोरे - सखेरी

बांधावर लावली बोर - सखेरी

बोरीला आली बोर - सखेरी

अंगणात टाकी सडा व राधे

हातामधील चमकी चूडा - चूडा व राधे

पति माझा झाला वेडा - वेडा व राधे ॥१२॥१८

त्यांचे नाच -

(गौरीनाच) गौरी गणपती आले की सर्व लहान थोर मंडळीनां
आनंद होतो. आदिवासी मध्ये गौरीनाच मात्र नवरात्री पर्यंत चालतो.
मुली विविध प्रकारची गाणी म्हणतात. उदा. मोठे-मोठे पांडत
बसले.

शास्त्र हाताशी घेऊन

त्यांचा त्यांना हात कळेना

मोठे गाणारा म्हणणार ॥१५.॥

बीन वेगांची तार कोणती सांग पंडिता

त्याने मुळी सांगून केले बिन बोबाट

बीन सालीचे झाड कोणते सांग तू पंडिता

त्याचा त्याला हात कळेना

मोठे गाणारा म्हणणार ॥१६॥

चौफेर दर्या अति खोल रं ५
 त्याच्या अंगठ्या येवढा खोड रं
 त्याचा सुपली येवढा पानं रं
 त्याच्या माथ्या एक फुल रं
 चौफेर दर्या अति खोल रं ॥२॥१९
 आदिसीची गाणी भावनापूर्ण व आवेशयुक्त असतात.
 गाण्यातील लयबद्धता व काव्यमयताही वाखाणण्यासारखी असते
 ही गाणी पिढ्यान-पिढ्या चालत आलेली आहे.^{३०}

समारोप -

आदिसीच्या कलेचं मूळ बीजच वारली चित्रकलेत विकसीत झालेले दिसते. त्याच्यामध्ये छोट्या पाड्यांमध्ये घराच्या कुडावर व भिंतीवर चौकोन, त्रिकोणाकृतीचे अनेक चित्र काढलेली असतात.^{३१} मनुष्य अगर प्राणी काढण्यासाठी सुरुवातीला त्रिकोण काढून त्याला शरीर किंवा धड समजून हातपाय डोके शेपूट हे अवयव जोडले जातात. ठाणे जिल्हा हा आदिवासीची चित्रकला जीवनाचे अविभाज्य भाग आहे. आदिवासीचे जीवन आणि संस्कृती याला खूप मर्यादा आहेत. आदिवासी हा देशाचा मूळ मालक, प्रथम नागरीक होय. भारतातील दिवासीची अनेक राज्ये होती. उदा. जब्हार, डांग, घरमपूर, इ. त्यामुळे आदिवासी संस्कृतीचे जतन करणे आवश्यक आहे. भारतातील सर्व आदिवासीचा इतर संस्कृतीशी संपर्क आल्याने त्याच्यात काही सांस्कृतिक परंपरा टिकविण्यासाठी सांस्कृतिक चळवळ करणे आवश्यक आहे. आदिवासीची वेगळी, विविधतेने नटलेली संस्कृती नष्ट होण्याचा संभाव्य धोका टाळण्यासाठी आदिवासी विभाग स्वतंत्रच ठेवले पाहिजेत व इतर पांढरपेशा समाजांमध्ये कोणत्याही प्रकारच्या सांस्कृतिक देवघेवीला वाव ठेवतां कामा नये.

संदर्भ -

- १) श्री तर्कतीर्थ श्री. लक्ष्मण शास्त्री जोशी (प्रमुख संपादक) मराठी विश्वकोश खंड-२ (महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ पुनर्मुद्रण २०००-पृ. २८)
- २) पं. महादेव शास्त्री जोशी (संपादक) भारतीय संस्कृती कोश खंड-१९८३ पृ. ४२८
- ३) स. मा. गर्ग (संपादक) भारतीय समाज विज्ञान कोश खंड-१ मेहता पब्लिशिंग हाऊस-२००७ पृ. २३६

- ४) श्री तर्कतीर्थ श्री लक्ष्मण शास्त्री जोशी (प्रमुख संपादक) मराठी विश्वकोश खंड २ २००० पृ. २९
- ५) कित्ता पृ. ४८
- ६) स. मा. गर्ग (संपादक) भारतीय समाजविज्ञान कोश खंड-१ मेहता पब्लिशिंग हाऊस-२००७ पृ. २३३
- ७) डॉ. विजय मारुलकर - समाजशास्त्र परिचय, फडके प्रकाशन कोल्हापूर - २००७ पृ. २३९
- ८) डॉ. सुनिल मार्या - व्यक्ति आणि सामाजिकता - डायमंड पब्लिकेन पुणे - २०१२ पृ. ६०
- ९) स. मा. गर्ग (संपादक) भारतीय समाज विज्ञान कोश खंड-१ मेहता पब्लिशिंग हाऊस - २००७ पृ. २२६
- १०) कुसुम नारगोलकर व वसंत नारगोलकर - जंगलचे राजे - श्री मौनी विद्यापीठ गारगोटी १०५५ पृ. ९६
- ११) कित्ता पृ. १०२
- १२) डॉ. गोविंद गारे - सह्याद्रीतील आदिवासी : महादेव कोळी - आदिम साहित्य पुणे १९७४ पृ. २२९
- १३) कित्ता पृ. २३५
- १४) मे. पुं. शेगे (प्रमुख संपादक) मराठी विश्वकोश खंड-१६ महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ - १९९९ पृ. ८४
- १५) कुसुमताई नारगोलकर व वसंत नारगोलकर - जंगलचे राजे श्री. मौनीविद्यापीठ गारगोटी १०५५ पृ. १२६
- १६) कित्ता पृ. १४८
- १७) डॉ. गोविंद गारे सह्याद्रीतील आदिवासी - महादेव कोळी आदिम साहित्य पुणे १९७४ पृ. २५५
- १८) जमशीर फकिर (सामाजिक) मोरवाडा टाईम्स - ३१/०३/२००६ पृ. २३
- १९) डॉ. गोविंद गारे - सह्याद्रीतील आदिवासी - महादेव कोळी आदिम साहित्य पुणे १९७४ पृ. २६८
- २०) कित्ता पृ. २७५
- २१) स. मा. गर्ग (संपादक) भारतीय समाजविज्ञान कोश खंड-१-२००७ पृ. २३५
- २२) मे. पु. रेगे (प्रमुख संपादक) मराठी विश्वकोश खंड १६-१९९९ पृ. ८४